

Várnai Pál

Kisvárosi út a holokauszthoz

Végső István–Simko Balázs: Zsidósors Kiskunhalason

A két fiatal történész könyve végigkíséri a halasi zsidóság sorsát a kezdetektől napjainkig, amikor az igen kisszámú zsidó közösség még mindig képes fenntartani egy hitközséget. Megtudjuk, többek között, hogy Kiskunhalason 1744-ről már van adatunk egy zsidó gyapjúkereskedőről. Hogy az utána következők gyapjú-, bőr- és gabonakereskedelemmel foglalkoztak, majd pénz- és hitelintézeteket létesítettek, és hogy számuk, a rivális görög kereskedők visszaszorításával, rohamosan nőtt. 1795-ben 49, 1815-ben már 75 zsidó lakott Halason. A 19. század elején már volt imaházuk, iskolájuk és temetőjük. Három halasi zsidó polgár harcolt az 1848–49-es szabadságharcban. A legtöbben az 1870-es és 1880-as években érkeztek Halásra. A hitközség hivatalosan ortodox, de ez az ortodoxia igen laza volt. Az ünnepeket megtartották, de a zsidók többségének életmódja nem különbözött a más felekezetekhez tartozókéktól: gyorsan asszimilálódtak. A helyi református gimnázium is szívesen fogadta a zsidó fiatalokat. Az igazán vallásosak, a „böcherek”, a „pajeszosok” Észak-Magyarországról jöttek és a szegényebbek közé tartoztak. A zsinagóga körül éltek és a hitközség, valamint a jobb módú zsidók támogatására szorultak.

A könyv részletesen ismerteti, hogy a 19. század második felére létrejöttek a zsidók életét segítő egyesületek: a Chevra Kadisa (Temetkezési Egylet), a Kiskunhalasi Izraelita Jótékony Nőegylet és a Betegségélyző Egylet. Ezeket követték a valláshoz nem kötődő cégek: a Kereskedelmi Bank, a Mészhomokkő és Téglagyár RT, a Schneider cég és utódai (a későbbi Barnevál), ők voltak a város legnagyobb munkaadói. Zsidók üzemeltették a mozit, ők nyomták és szerkesztették a helyi újságokat is. Több zsidó nő vett részt a halasi csipke készítésében. Vezető szerepet játszottak a szellemi szabadfoglalkozásúak között, a kereskedelmi és bankélet területén. *„Ők jelentették a 20. század elején az igazi modern középosztályt”* – állapítják meg a szerzők. Zsidók alapították a Kiskunhalasi Kereskedelmi Kaszinót (később ez lett a Kereskedők Egyesülete, a „csarnok”), amely üzleti tárgyalások mellett baráti összejövetelekre is alkalmas hely volt. A férfiak ide jártak sakkozni, kártyázni, dominózni. Mint virilisták, a zsidók bekerültek a helyi képviselő-testületbe is. Ahogyan az 1848–49-es szabadságharcban, úgy az első világháborúban is harcoltak: közülük 68-ból 21-en estek el.

Mint mindenütt az országban – tudjuk meg a könyvből – az 1919-es Tanácsköztársaságnak voltak zsidó hívei és ellenzői, sőt kárvallottjai is. Míg néhányan támogatták a proletárdiktatúrát, jóval többen féltették üzleteiket, mi több, életüket, és „keresztény” barátaiknál húzták meg magukat. A fehérterror viszont egyértelműen zsidóellenes volt. *„A hírhedt Héjjas-különítmény tagjai barakkokba terelték a zsidókat.”* Az Ébredő Magyarok Egyesülete zsidóellenes akciókat szervezett, plakátokat függesztett ki. Több zsidót őrizetbe vettek, közülük egyet, Schwarcz Ignác tanító fiát megölték. Huszonöt évvel később láttam, amint a kilencvenkét esztendőű Icíg bácsit, akkor a hitközség segédtrábját tolókcsi-ban hurcolták el a halálba.

A könyvből sajnálatosan hiányzik az 1920-as törvénycikk, az ún. numerus clausus említése, amely 6%-ra korlátozta az egyetemeken tanuló zsidó fiatalok számát. Az ezt követő években sokan arra kényszerültek, hogy egyetemi tanulmányaikat Olaszországban, Németországban és Csehszlovákiában végezzék el.

A szerzők úgy látják, hogy mindent összevéve, a húszas és harmincas években, egészen az 1938-as első zsidótörvényig, a zsidók élete viszonylag zavartalan volt. Tevékeny részt vállaltak a város életében, az említettekén kívül alapítói és vezetői voltak a Kiskunhalasi Atlétikai Klubnak. Gyakran

hazafias beszédek is elhangzottak zsidó polgári vagy hitközségi összejöveteleken. Segélycsomagokra gyűjtöttek, segélyezték, többek között, a helybeli frontharcosok egyletét, a tűzoltókat, a Horthy Miklós Nemzeti Repülőalapot.

A könyvből azt is megtudjuk, hogy már az 1938-as első zsidótörvényt megelőzően is elkezdődött a zsidó felekezeti állampolgárok kiszorítása a gazdaságból, bár ilyen irányú hivatalos intézkedés még nem történt. Az 1898-ban megalakult Országos Hangya Szövetkezet kiskunhalasi részlege 1918-ban jött létre. Szerepe különösen megnőtt a Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi korszakban, majd a zsidótörvények idején. A Hangya, amelynek fő célja a nemzet védelme volt az idegen, liberális (értsd zsidó) érdekekkel szemben, erős konkurenciát jelentett a nagyszámú halasi zsidó kereskedőnek. 1938-tól kezdve megkezdődött az árjásítás. A helyi hivatalos közlönyökben egyre többet olvashatunk *„megbízható keresztyény kézről”, „tevékeny fiatal magyar kereskedőkről”*. *„Itt volna az ideje – így a Hangya vezetője –, hogy egy jókötésű szövetkezeti férfi üssön szét a zsidók között.”* Egyre inkább a zsidók felelősségét firtatták mindenért. Az 1939-ben elfogadott zsidótörvény már jóval messzebb ment a zsidóság korlátozásában mind a gazdasági élet, mind az állampolgársági jog területén. Többen úgy próbáltak mentességet szerezni, hogy magas háborús kitüntéseikre vagy ellenforradalmi tevékenységükre hivatkoztak, csekély eredménnyel. Végbement az egyesületi élet zsidótlantítása is, kizárták őket például az Uri Kaszinóból. Mindezek ellenére a Kereskedők Egyesületében továbbra is a hazafias hang uralkodott. Lelkesen üdvözölték a Felvidék és Kárpátalja visszatérését, s biztosították a *„Kormányzó Úr Ófőméltóságát”* törhetetlen bizalmukról. A zsidók gazdasági életből való kiszorításában fontos szerepet játszottak az újonnan megalakult keresztyény egyesületek, a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) és a Baross Szövetség, amely a halasi iparosok és kereskedők *„nemzetmentő”* tevékenységét volt hivatva elősegíteni. A zsidók vagyona fokozatosan *„keresztyény-nemzeti”* kezekbe került. A MOVE kiskunhalasi megerősödését Pest megye alispánja, a hírhedt, s később a vidéki zsidóság tömeges deportálásáért felelős vitéz Endre László befolyása tette lehetővé.

A zsidókkal szembeni diszkrimináció mértéke jelentősen függött a helyi vezetők magatartásától, s a halasi vezetők nem voltak különösebben emberségesek. A jogszabályoknál és korlátozásoknál is rosszabb lehetett, hogy a hatóságok szabad kezet kaptak a zsidó magyarok megálázásában, *„önkéntes”* munkára rendelték és indokolatlan egészségügyi vizsgálatokra küldték őket. A már nem zsidó kezekben lévő *Halasi Újság* élen járt az uszításban, *„sárga foltos seregről”* cikkezett, *„förtelem, szenny, piszok a zsidó nagyvágók telepein”* – írta. Hivatkozva a keresztyény társadalom tiltakozására, a városi gőz- és kádfürdő használatát korlátozták a zsidók számára, mert úgy mond, az emberek jó része inkább lemond a fürdő használatáról, semmint azt a zsidókkal közösen használja.

A helyi korlátozások következtében, tudjuk meg a könyvből, a harmincas évek végétől egyre több üzlet került keresztyények kezébe. Folytatódott az árjásítás, nem hosszabbították meg a zsidók bérléteit, nem adták ki számukra iparendélyt. A még meglévőekkel szemben pedig úgy próbálták felvenni a versenyt, hogy kirakataikba a *„keresztyény üzlet”* feliratot helyezték. Később ez a folyamat tovább ment: *„Magyar, csak magyarnál vásárolj!”* *„Ha pénzed idegennek adod, fajtád árulója vagy.”* Plakátokon gyerekek kérdezik anyjukat: *„Ugye ez keresztyény üzlet?”*. Nem volt jobb helyzetben az értelmiségi szakma sem. Korlátozták a zsidó ügyvédek és orvosok számát. Endre László számos törvénytörést intézkedést fogatosított. Hivatkozva a *„keresztyény kereskedő társadalom egyhangúlag megnyilatkozott kérésére”* kitiltotta például a zsidókat a helyi piacokról. Ez a lépés, mutatják ki a szerzők, visszafelé sült el: jelentősen csökkent a piaci forgalom.

1942-től Halason is egyre inkább a zsidógyűlölő hangnem vált uralkodóvá. Ebben a *Halasi Újság* járt az élen, amely országos viszonylatban is a legradikálisabbak közé tartozott. *„Mindenkinek érzi, hogy akkor követte el ez az ország a legnagyobb hibát, amikor ezt a piócafajt a nyakára engedte, hogy a vérét szívoja.”* A helyi Hangya vezetője, Hudi András, az egyik legvirulensebb zsidógyűlölő, hol *„piszkos zsidó propagandáról”* beszél, hol arról, hogy *„a rémhírtérjesztés a zsidóság legkedvesebb csemegéje... Németországban már lógnának ezek a hitvány konkolyhíntó zsidók.”*

Újabbban gyakran olvashatunk arról, hogy az 1944-es német megszállásig Magyarország volt a zsidóság mentőháza, hogy itt még úgy-ahogy meg tudtak élni, az ország kapui nyitva álltak a szomszédos országok zsidói előtt. Hogy fizikai bántódásuk nem esett, nem hurcolták, ölték meg őket. Mindez nem kérdéses. Mégis, Végső István és Simko Balázs könyvének egyik nagy érdeme, hogy kutatásokra és dokumentumokra támaszkodva megmutatja, hogyan szorult a hurok fokozatosan a zsidók nyaka körül, hogyan történt gazdasági tönkretételük, hogyan lehetetlenítették el őket már jóval elhurcolásuk előtt, hogyan lettek páriák és bűnbakok szülővárosukban. Arról is olvashatunk a könyvben, hogy a

zsidó boltok voltak a legnépszerűbbek, nekik volt a legnagyobb forgalmuk. Meg lehetett volna említeni, hogy nevezetesek voltak arról, hogy hitelt adtak, mert megbíztak vásárlóik becsületességében. Erre azonban gyakran ráfizettek és tönkrementek.

Rosszabbodó élethelehetőségeik ellenére – tudjuk meg az itt közölt születési és halálozási statisztikákból – a zsidók továbbra is bíztak a jobb jövőben és a kormányzóban, akitől, naiv módon, biztonságukat remélték. Kevesen próbáltak kivándorolni. Dr. Kálmán József, a város egyetlen szanatóriumának a tulajdonosa is bizakodó volt. A könyv idéz visszaemlékezéseiből: „*A külföldi rádiókból csupa jó hír érkezett. A magyar zsidóságban feléledt az optimizmus.*” Feleségével úgy érezték, eljött az idő, hogy első gyermekük megszülessék. „*Ki gondolt arra, hogy nemsokára jön a német megszállás.*” Nem sokkal ezután történt, hogy a betegéhez siető orvost, a „piszkos zsidót” lelökte kerékpárjáról és internálással fenyegette meg egy őrmester.

Amikor 1944. április 28-án megszületett a zsidók gettósításáról szóló rendelet, kijelölve a zsidók helyét, a *Halasi Újság* a következőképpen kommentálta az eseményt: „*Tudnánk nekik megfelelőbb helyet is kijelölni, például a Harangos-tó és a Cserepes-tó kellős közepét.*”

A könyvből azt is megtudjuk, hogy a gettó két részből állt: volt egy belső, a zsinagóga szomszédságában és egy külső, a vasút közelében. Úgy alakult, hogy a belvárosiba kerültek a gazdaságilag és társadalmilag fontosabb családok, a külsőbe pedig a szegényebbek. Az utóbbiból többen hagyták el a szegedi téglagyárat az első, Auschwitzba tartó vonattal, míg a második és harmadik vonat utasainak jelentős részét, a Kasztner-akciónak köszönhetően, „jégre tették” és Ausztriába kerültek, munkára. Nem lehet tudni, hogy a helyi zsidók közül kijelölt vagy megválasztott bizottsági tagok mely ismeretek birtokában lehettek – valószínűleg semmilyen –. Tény azonban, amit a szerzők állítanak, hogy a „*gettósításban részt vevő zsidó tanács tagjai, és különösen vezetője... nem voltak túlságosan népszerűek 1945 után a közösségen belül.*”

Kiskunhalas egyike annak a kevés városnak (Szeged, Debrecen és Szolnok mellett), amely zsidóságának jelentős része túlélte a deportálást: mintegy húszezren a hatszázezerből! A halasi gettóba került 551 főből 184-en pusztultak el útközben vagy lágerekben. A gettóról, az oda kerülők elhelyezéséről név és cím szerint részletes információt találunk az egyik mellékletben. A munkaszolgálatosok között nagyobb volt a veszteség. Az 1940 és 1944 között bevonult kétszáz férfiból nyolcvan nem tért haza. Közöttük volt apám (Schwarcz Károly) és két huszonéves anyai nagybátyám (Várnai [Winter] László és Winter Károly). Ők Ukrajnában lelték halálukat, míg apám Dachauban végezte. A közelebbi családtagok közül még apám nővérét, Helént és férjét, Rózsa Edét vitték el Bácsalmásról Auschwitzba.

A *Tömegmészárlás a kiskunhalasi vasútállomáson* címet viselő fejezet részletesen foglalkozik az 1944. október 11-én a halasi állomáson történnel, majd annak utótörténetével. Az esemény Halason kívül kevésbé ismert, s ha méreteiben igen, de kegyetlenségében nem marad el az 1942. évi újvidéki gyilkosságoktól (*Hideg napok*). Ha a csipke Halas város dicsősége, ez a tömeggyilkosság a város szégyene, még akkor is, ha a felelősség csak részben a városé. A fent említett napon több vagon, nagyrészt fiatal, 17–20 éves munkaszolgálatos érkezett Újvidékről. Egy robbantás után elterjedt a hír, hogy partizánok támadták meg az állomást. A partizánveszély, mint tudjuk, az újvidéki mészárlásnál is jó ürügy volt. Ezt követően német és magyar katonák, valamint pár helyi vasutas több órán át tűz alá vette a vagonokat és legyilkolta a bennük tartózkodó, valamint az onnan menekülő munkaszolgálatosokat. Több tanú szerint viszont valaki kézigránát hajított a vagonokba. A kétszáz emberből csupán tíz-tizenöt élte túl az eseményt. Valószínűnek látszik, írják a szerzők, hogy a zsúfolt állomáson történő atrocitás nem egy spontán esemény, hanem egy alaposan előkészített mészárlás volt. Többek között az egyik keretőrmeister korábban részt vett a Borból Cservenkára hajtott munkaszolgálatosok legyilkolásában. Pár éve találkoztam az egyik halasi túlélővel, Ruttikai Iván svéd állampolgárral, a színészné Éva testvérével, aki úgy menekült meg, hogy egy őrmester rádobott egy katonazubbonyt, hogy meneküljön. Többen beszaladtak közeli házakba, többségüket megtalálták és agyonlőtték. Egy másik túlélő, Barna M. István, aki később feleségül vette a menedéket adó család lányát, a Rendőrkapitányság Politikai Osztályának lett a vezetője. Négy tárgyalás foglalkozott az eseménnyel, de részben a zavaros vallomások miatt máig sem tisztázott, hogy az SS mellett milyen szerepet játszottak felfegyverzett polgárok, keretlegények, illetve helyi vasutasok.

A könyvben rövid fejezet foglalkozik a zsidómentéssel és kikeresztelkedéssel. Annak ellenére, hogy vidéken sokkal kockázatosabb volt bármit is tenni. Dr. Monszpart László, a halasi kórház igazgatója több betegét bújtatott, két gyermeket pedig a gettóból csempészett ki és vitt fel Budapestre egy önfeláldozó nő.

A *Zsidósors a háború után* című hosszabb fejezet igen fontos kérdéseket vet fel. „*A trianoni határok között élt zsidók alig 30–40%-a élte túl a holokausztot. Többségük fővárosi és mentesítést kapott személy volt. A vidék izraelita népességének alig 10–15%-a tért vissza.*” Ismeretes, hogy a túlélők az akkori kaotikus helyzetben eléggé viszontagságos módon kerültek haza: hetekig utaztak, hol vonat tetején, hol gyalog, a hosszú út folyamán a falvakban koldulni kényszerültek. Hazatérésük után pedig – leggyakrabban hiába – várták vissza hozzátartozóikat. A fogadtatás sem volt mindig barátságos, bár akadtak együttérző, segítőkész ismerősök és szomszédok is. Mások letagadták a náluk megőrzésre hagyott pénzt, ékszert. Lakásaikat a legtöbbször kifosztva találták, holmijukat vagy a helyi lakosok, vagy valamelyik hadsereg katonái, de előfordult az is, hogy valamelyik hazatérő munkaszolgálatos vitte el a raktárból.

1945-ben újból megalakult a hitközség, beindult az oktatás, cionista szervezetek létesültek. A kereskedők visszaigényelték üzleteiket, az orvosok újból praktizálhattak. Sokan elhagyták a várost, Budapestre vagy külföldre távoztak. Közöttük volt a hitközség nagytekintélyű rabbija, dr. Dohány József is. Megszűnt a zsidó iskola, elcsendesült a korábban oly színes és hangos templomudvar, eltűnt egy egész zsidó szubkultúra.

Erdemes pár szót szólni a halasi kereszténység és a zsidó lakosság kapcsolatáról. Idézek a könyvből: „*Kiskunhalason a keresztények és a zsidók egymás mellett békésen megfértek, de nem keveredtek. Csupán a zsidótörvények generálta feszültség állította őket egymással szembe.*” Ez nagyjából így is volt. A zsidótörvények előtt a zsidók „csupán” idegenek maradtak ebben a zárt alföldi városban. Ami a háború utáni helyzetet illeti, korrekte a szerzőknek az a megállapítása, hogy „*az előítéletek és a zsidókkal szemben tartózkodó magatartás sok helyen gátolta a túlélők életét.*” Úgy mondanám, hogy a holokauszt traumáját a társadalom egésze – sajnos – a mai napig sem tette magáévá.

Megemlítik a szerzők, hogy a túlélők közül sokan beléptek a kommunista és a szociáldemokrata pártba, és közülük nem kevesen vezetők lettek. Voltak, akik ezt a Szovjetunió, illetve a rendszer iránti hálából tették, abban bízva, hogy az új érában végre egyenlők lehetnek. Mások már korábban is baloldaliak voltak. Később sokukat kizsákmányolóként kizárták a pártból. Jóval problematikusabb azok szerepe, akik a „rendfenntartókhoz” csatlakoztak, „*ahol szívesen fogadták őket.*” Mintegy 50–70 helybeli vagy még ott tartózkodó munkaszolgálatost említ a könyv, akik az új rendszer részére megbízhatóbbak voltak, és feltehetően számukra akkor egyetlen lehetőségként ez a kezes karrier kínálkozott. Nem zárható ki, hogy egyesek bosszúvágyból csatlakoztak. A szerzők említést tesznek egy 1946-os „vérvád” híresztelésről, valamint egy 1949-es tőkés- vagy magántulajdon-ellenes és részben antiszemita demonstrációról is (a kettő gyakran együtt járt, melyet valószínűleg az ún. „reakciósok” ellen szervezett a rendszer. A tüntetés során egy jómódú kereskedőt meg is vertek. 1956-ban Halason is voltak zsidóellenes kilengések. Hogy ennek oka az érintettek zsidósága vagy pozíciója (vagy mindkettő?) volt, nehéz lenne így utólag eldönteni.

A könyv végén számos kitűnő táblázat található. Többek között az Életrajzmutató a fontosabb nevekkél, a „Zsidó származású kereskedők és iparosok jegyzéke 1930-ban”, a „Halasi zsidó kereskedők hivatalos jegyzéke”, a „Baross Szövetség tagnévsora”, a „MOVE tisztikarának névsora”, a „Legtöbb adót fizetők névsora”, a gettóról készített kimutatások, a munkaszolgálatosok és elesettek névsora, a felhasznált sajtó listája stb. A könyv hitelességét és szemléletességét számos korabeli fotó is elősegíti.

A magyar holokauszt világszerte legnagyobb szakértője, Randolph L. Braham professzor előszavában azt írja, hogy „*Simko Balázs és Végső István... nem csupán a kiskunhalasi helytörténetben, hanem a magyar holokausztirodalomban is megkerülhetetlen tanulmányt írtak... ez nem csupán holokauszt-történet, ez ennek a kiskunvárosi településnek is történelmi tragédiája.*” Öröndetes, hogy akadnak szép számmal fiatal – gyakran nem zsidó – kutatók, akik a helytörténet fontos részének látják az ott élő zsidók történetét, hiszen azok gazdasági és kulturális hozzájárulása nélkül egészen másképp alakult volna városuk vagy községük sorsa.

Ebben az ismertetésben nem érintettem a kiskunhalasi zsidóság történetének a könyvben tárgyalt minden aspektusát. Így nem szóltam például a felelősségre vonásokról sem. Hasonlóan az állomáson történt tömegmészárlás utáni bírósági perekben mutatott magatartásához, az igazságszolgáltatás nem jeleskedett abban sem, hogy a város vezetőinek, a szélsőséges sajtó munkatársainak, az igen rosszzindulatú tisztiorvosnak és másoknak a felelősségét kellőképpen feltárja. Kevés és igen nyheitélet született, egyesek elmenekültek, másokat felmentettek. A könyv részletesen foglalkozik a halasi hitközség felépítésével és működésével is, melyre nem áll módomban itt kitérni. Hiányolom viszont, hogy nem esik szó az igen aktív kulturális életéről.

Végső és Simko könyve alapos kutatáson, eddig feltáratlan dokumentumokon alapuló tudományos könyv. Együttérző, de nem részrehajló, hiteles és tárgyilagos. A hátsó borítólapon azt olvashatjuk, hogy „*A könyv egy Duna–Tisza közti város zsidó lakosságának vészkorszakbeli történetét mutatja be.*” Érdekes lenne, talán egy másik tanulmányban, belehelyezni a kiskunhalasi zsidóság történetét, annak specifikumát az országos képbe, esetleg (alföldi város, mezőváros) összehasonlítani a régió más helységeivel (Soltvadkert, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Baja, Nagykőrös, Kecskemét). Csoda, hogy ennyi év után ilyen sok irat, dokumentum állt a szerzők rendelkezésére. Dicséretükre legyen mondva, hogy ezt az óriási anyagot képesek voltak ilyen jól feldolgozni. A szerzők egyébként megkérték olvasóikat, hogy észrevételeiket közöljék egy esetleges újabb kiadás érdekében. Én itt csupán pár apróságot említenék. Sose értettem egyet a Magyarországon elhonosodott és egyáltalán nem pontos, szemérmességből vagy rejtőzködésből használt „zsidó származású” kifejezéssel. A nők férjezett neve mellett pedig megemlítettem volna a leánykori nevüket is, hiszen közösségükben még ezeken a neveken voltak ismertek. Így még egy halasi olvasó sem képes egyiküket-másikat hova helyezni.

A zsidósors Kiskunhalason nagyszerű tanulmány. Nehéz dolguk lesz a szerzőknek, ha a soron következő kiadásnál az elsónél jobbat akarnának a kezükből kiadni.

(L'Harmattan, 2007)

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.